

**Адия Тасболатовна Каиржанованың
«8D01704 – Орыс тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы
бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
«Орыс тілін оқытудағы екі тілді контекстегі метафораның
когнитивті-прагматикалық қасиеттері» тақырыбында дайындаған
диссертациялық жұмысына**

АҢДАТПА

Зерттеудің өзектілігі қазіргі лингвистика мен тілді оқыту әдістемесінің қостілді білім беру жағдайында тілдің бейнелі құралдарының функциялық мәселесіне қызығушылықтың артуына байланысты. Тілдік бейнелеудің маңызды құралдарының бірі – метафора, ол көркем сөйлеуде ғана емес, сонымен қатар, күнделікті қарым-қатынаста, публицистикада және ғылыми дискурста белсенді қолданылады. Сонымен қатар, метафора қостілділік жағдайында ерекше мәнге ие шындықты тұжырымдау мен пайымдауды қамтамасыз ететін маңызды когнитивті механизм ретінде қарастырылады. Метафораның когнитивтік-прагматикалық ерекшеліктерін және оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты даму динамикасын ескере отырып, метафоралық құзыреттілікті қалыптастыру мәселелерінің жеткілікті деңгейде зерттелмеуі осы зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – метафораның анықталған когнитивті-прагматикалық қасиеттеріне негізделген және оқушылардың когнитивті дамуының жас динамикасын ескеретін екі тілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесін теориялық негіздеу, әзірлеу және эксперименталды түрде тексеру.

Зерттеу міндеттері:

1) лингводидактикадағы метафораны зерттеуге когнитивті-прагматикалық тәсілді негіздеу, оның қостілді оқыту жағдайында шындық пен сөйлеу әсерін тұжырымдау механизмі ретіндегі рөлін анықтау;

2) қостілді оқушының санасы мен сөйлеуінде оның функциялық ерекшелігін айқындайтын метафораның когнитивті-прагматикалық қасиеттерін анықтау және жүйелеу;

3) метафоралық модельдерді тану, түсіндіру және өндіру қабілеті ретінде метафоралық құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін бағалау үшін диагностикалық құралдар әзірлеу және қазақ тілінде оқытатын мектептердің 5 және 8-сыныптарында орыс тілі сабақтарында айқындаушы эксперимент жүргізу;

4) қостілділердің метафоралық құзыреттілігін қалыптастыру үшін олардың әлеуетін анықтай отырып, 5 және 8 сыныптарға арналған орыс тілінің оқулықтарына лингвометодикалық талдау жүргізу;

5) оқушылардың (5 және 8-сыныптар) когнитивті дамуының жас динамикасын ескере отырып, тұжырымдамалық тасымалдау операцияларын (сәйкестендіру → түсіндіру → өндіру) кезең-кезеңімен игеруге негізделген қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастырудың деңгейлік әдістемелік жүйесін әзірлеу және теориялық негіздеу;

б) қостілді оқушылардың сөйлеуінде метафоризацияның когнитивті-прагматикалық механизмдерінің даму динамикасын анықтай отырып, әзірленген әдістемелік жүйенің тиімділігін эксперименталды түрде тексеру.

Зерттеу нысаны – орыс тілін оқыту жағдайында қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастыру үдерісі.

Зерттеу пәні – метафораның когнитивті-прагматикалық қасиеттері және олардың қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін дамытудағы лингводидактикалық әлеуеті (5 және 8 сыныптарда орыс тілін оқыту материалы негізінде).

Зерттеудің ғылыми жаңалығы метафораның когнитивті-прагматикалық қасиеттерін қостілді білім беру контекстінде (қазақ тілінде оқытатын мектептерде) кешенді зерттеу және оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастырудың лингводидактикалық моделін әзірлеу арқылы айқындалады.

Жұмыстың жаңалығы мынадай тұжырымдар арқылы анықталады:

а) метафоралық құзыреттілік тұжырымдамасы рецептивті, когнитивті, интерпретациялық, өнімді және прагматикалық компоненттерді қамтитын интегративті метакомпетенция ретінде нақтыланды және теориялық тұрғыдан негізделген және оның қостілді оқушының тілдік тұлғасын дамытудағы рөлі анықталды;

б) әлемнің қостілдік бейнесінің өзара әрекеттесуі және метафоралық тасымалдаудың екі бағытты сипаты арқылы көрініс табатын қазақ-орыс билингвизмі жағдайында метафоралық құзыреттілікті қалыптастырудың ерекшелігі ашылды;

в) 5 және 8 сыныптарға арналған орыс тілі мен әдебиетінің мектеп оқулықтарына олардың оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастыру әлеуеті тұрғысынан алғаш рет лингвометодикалық талдау жүргізілді;

г) қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін дамытуға бағытталған жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі әзірленді және сынақтан өткізілді, оның тиімділігі педагогикалық эксперименттің нәтижелері арқылы расталды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі – метафораның табиғатын ашатын қазіргі лингвистика, психолінгвистика және лингводидактика ережелері:

а) *метафора туралы лингвистикалық ілім* шындықты тұжырымдау үдерістерін және субъектінің тілдік санасының даму деңгейін көрсететін көп функционалды лингвокогнитивті және лингвокреативті құбылыс ретінде Д.Б. Аманжолова, Н.Д. Арутюнова, А.Н. Баранов, М. Блэк, А. Вежбицкая, М. Джонсон, Э.Р. Когай, Е.С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Ж.К. Омирбекова, А.С. Рахимжанова, С.К. Сансызбаева, Б.Х. Хасанов, В.К. Харченко, А.П. Чудинов, Z. Kövecses және т. б. еңбектерінде;

б) *сөйлеу әрекетіндегі метафораны қабылдау мен қалыптастырудың психолінгвистикалық заңдылықтары*, сондай-ақ, тілдік сана мен ассоциативті байланыстар теориясының ережелері Л.С. Выготский, О.А. Карабанова, Ю.Н.

Караулов, А.А. Леонтьев, Г.Т. Мухамеджанова, С.Н. Цейтлин, Д.Б. Эльконин, Е.А. Юрина және т. б. еңбектерінде;

в) оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру принциптерін, әдістері мен әдістерін анықтайтын *сөйлеуді және лингводидактиканы дамыту әдістемесінің теориялық ережелері* Г.И. Беленький, А.Б. Максимова, А.М. Шахнарович, М. Azuma, S.D. Przymus және т. б. еңбектерінде қарастырылды.

Осы зерттеу аясында *қостілді білім беру мәселелері* де қарастырылды, өйткені оқушылардың метафоралық құзыреттілігінің қалыптасуы қостілдік жүйе мен мәдени модельдердің өзара әрекеттесуі жағдайында жүреді. Қостілділік пен қостілді оқытудың теориялық ережелері, қостілділік жағдайында тілдік тұлғаны қалыптастыру және білім беру ортасында тілдердің функциялық ерекшеліктері У. Вайнрайх, Э. Хаугеннің еңбектерінде, қазақстандық ғалымдар А.Е. Агманова, З.К. Ахметжанова, М.К. Исаев, Т.П. Млечко, Б.Г. Смағұлова, Э.Д. Сулейменовой, С.Ж. Тәжібаева, Б.Х. Хасанов, Н.Ж. Шаймерденова және т. б. зерттеулерінде қамтылған.

Зерттеу материалы ретінде қазақ тілінде оқытатын жалпы білім беретін мектептердің 5 және 8 сыныптарына арналған «Орыс тілі мен әдебиеті» оқулықтары (авторлары – У. А. Жанпейс, Н. А. Озекбаева, Даркембаева Р.Д., Атембаева Г.А.; «Атамұра» баспасы, 2017-2018), сондай-ақ, осы сыныптарда жұмыс істейтін практик-мұғалімдердің сауалнамасының нәтижелері қарастырылды. Зерттеу барысында біз метафоралық құзыреттілікті қалыптастыру тұрғысынан олардың әлеуетін бағалай отырып, тапсырмаларға лингвоәдістемелік талдау жүргіздік. Оқулықтардан қандай да бір жолмен бейнелі мағыналарды түсінуге, бейнелерді түсіндіруге және бейнелі ойлауды дамытуға байланысты метафоралық өрнектер мен жаттығулардың мысалдары үздіксіз іріктеу әдісімен алынды.

Сонымен қатар, оқыту бағдарламасын құрастыру барысында біз балалар мен жасөспірімдерге арналған заманауи орыс тілді қазақстандық авторлардың мәтіндеріне жүгіндік. Дереккөздер ретінде Г.И. Власованың «Қазақстанның қазіргі орыс тіліндегі ертегісі» оқу құралы хрестоматиясы (Астана, 2023), «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру аспектісіндегі балалар оқуының қазақстандық картасы» жобасына енген шығармалар алынды. Бұл эксперименттік бағдарламаға заманауи әлеуметтік-мәдени контекстті көрсететін және жасөспірімдердің оқу қызығушылықтарына сәйкес келетін өзекті мәтіндерді енгізуге мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері. Зерттеу мақсатына қол жеткізу және қойылған міндеттерді шешу үшін бірін-бірі толықтыратын әдістер кешені қолданылды.

Зерттеудің теориялық кезеңінде метафораның түсіндірмелерін, оның тіл мен сөйлеудегі қызметін анықтауға мүмкіндік беретін *салыстыру және түсіндіру әдістері* қолданылды. Тілдік материалды зерттеу кезінде тұтас іріктеу әдісі қолданылды, оның көмегімен оқулықтар мен оқу мәтіндерінен метафоралық бірліктер алынды, өз кезегінде бұл бірліктер одан әрі талдау үшін тілдік материалдың корпусын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Оқушылардың тілдік санасының құрылымын зерттеу үшін *ассоциативтік эксперимент* әдісі қолданылды, оның аясында 5 және 8 сынып оқушыларына еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді. Экспериментке қатысушыларға ассоциативті реакциялар берілуі тиіс ынталандыру сөздері ұсынылды. Алынған жауаптар оқушылардың тілдік санасындағы ассоциативті байланыстардың ерекшеліктерін анықтауға және олардың метафоралық ойлауының қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

Эксперименттік деректерді өңдеу кезінде ассоциативті реакциялардың жалпы санын есептеуге, метафоралық және метафоралық емес реакциялардың арақатынасын анықтауға, сондай-ақ, метафоралық ассоциациялардың әртүрлі түрлерінің жиілігін анықтауға мүмкіндік беретін *квантитативті (сандық)* әдіс қолданылды. Сонымен қатар, әртүрлі жас топтарындағы (5 және 8 сыныптар) оқушылардың эксперимент нәтижелерін салыстыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы әдіс қолданылды. *Салыстырмалы талдау* метафоралық ойлауды қалыптастырудың жас динамикасын анықтауға және кіші және үлкен жасөспірімдердегі ассоциативті байланыстар сипатындағы айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы – метафораның оқушының тілдік тұлғасын қалыптастырудағы рөлі туралы идеяларды дамыту. Жұмыста *метафоралық құзыреттілік* тұжырымдамасы сөйлеу және когнитивті құзыреттіліктің интегративті компоненті ретінде нақтыланады және теориялық тұрғыдан негізделеді. Зерттеу нәтижелері когнитивті лингвистика, лингводидактика, психолінгвистика және метафоралану механизмдерін зерттеуге және тілді оқыту үдерісінде бейнелі ойлауды дамытуға байланысты қостілділікті зерттеу саласындағы кейінгі жұмыстардың теориялық негізін құрайды.

Практикалық маңыздылығы алынған нәтижелерді орыс тілін оқыту практикасында қолдану мүмкіндігі арқылы айқындалады, атап айтқанда, диссертацияда оқушылардың метафоралық құзыреттілігін дамытуға бағытталған жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі орыс тілі мен әдебиетін оқу кезінде қазақ тілінде оқытатын мектептерде оқу үдерісінде қолданылуы мүмкін.

Сонымен қатар, оқулықтарды талдау нәтижелерін, метафоралық құзыреттілікті диагностикалау моделін және оқу тапсырмалары жүйесін қоса алғанда, зерттеу материалдарын: 1) орыс тілі мұғалімдерін даярлау және біліктілігін арттыру жүйесінде; 2) бакалаврлар мен магистранттарды даярлау кезінде жоғары білім беру жүйесінде; 3) қостілді оқытатын мектептер үшін орыс тілі бойынша оқу бағдарламаларын, оқулықтар мен әдістемелік құралдарды әзірлеу кезінде пайдалануға болады.

Диссертацияның практикалық маңыздылығы әзірленген әдістемелік жүйені білім беру үдерісіне енгізу (енгізу актісінде көрсетілген), сондай-ақ, әзірленген материалдарға авторлық куәлік алу арқылы расталады.

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

1. Лингводидактикадағы метафораны зерттеуге интегративті когнитивті-прагматикалық көзқарас метафоралық құзыреттілікті қалыптастырудың

теориялық және әдіснамалық негізі ретінде анықталады, оның шеңберінде метафора шындықты тұжырымдау механизмі және қостілді оқыту жағдайында білімді түсіну мен түсіндіруді қамтамасыз ететін сөйлеу арқылы әсер ету құралы ретінде әрекет етеді.

2. Оқушының санасы мен сөйлеуінде оның функциялық ерекшелігін анықтайтын метафораның когнитивті-прагматикалық қасиеттеріне мыналар жатады: тіларалық концептуалды тасымалдау (қазақ және орыс тілдерінің метафоралық модельдері арасындағы сәйкестікті орнату); мәдени-шартты интерпретациялық вариативтілік; оқу үдерісінде дамитын ассоциативті икемділік.

3. Қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін диагностика жасау еркін ассоциативті эксперимент пен интерпретациялық тапсырмаларды қамтитын авторлық құралдар негізінде қолжетімді болады. Бұл құралдарды қазақ тілінде оқытатын мектептердің 5 және 8-сыныптарында қолдану метафоралық құзыреттіліктің стихиялық қалыптасуы баяу жүретінін анықтауға мүмкіндік береді.

4. Қазақ тілінде оқытатын мектептердің 5 және 8 сыныптарына арналған орыс тілі мен әдебиеті оқулықтарына жүргізілген лингвоәдістемелік талдау оларда метафорамен жұмыс фрагментарлы сипатта екенін және негізінен рецептивті деңгейге бағытталғанын көрсетеді. Сонымен қатар, концептуалдық көшірудің когнитивтік механизмдеріне және метафоралық модельдерді өнімді қолдануға жеткілікті көңіл бөлінбейді. Бұл қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастыру үшін қосымша әдістемелік жүйені әзірлеу қажеттігін айқындайды.

5. Қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігін қалыптастыру тұжырымдамалық тасымалдау операцияларын кезең-кезеңімен игеруге негізделген (метафоралық модельді сәйкестендіру → тасымалдаудың когнитивті механизмін түсіндіру → шындықты модельдеу әдісі ретінде метафораларды шығару) және 5 және 8 сынып оқушылары үшін когнитивті дамудың жас динамикасын ескеретін деңгейлік әдістемелік жүйемен қамтамасыз етіледі.

6. Әзірленген әдістемелік жүйеге негізделген мақсатты оқыту қостілді оқушылардың метафоралық құзыреттілігінің айтарлықтай өсуіне әкеледі, өз кезегінде бұл метафоралаудың когнитивті-прагматикалық механизмдерін қалыптастыру өздігінен болмайтынын, оны мақсатты оқытуды қажет ететінін дәлелдейді.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Жұмыс кіріспе, үш тарау, қорытынды, пайдаланылған дереккөздер тізімі және қосымшадан тұрады.

Диссертация нәтижелерін апробациялау. Диссертациялық зерттеудің негізгі ережелері мен нәтижелері халықаралық ғылыми басылымдарда жарияланды, оның ішінде, SCOPUS дәйексөз базасына кіретін журналдағы 1 мақала, ҚР ҒЖБМ БҒССҚК ұсынған жетекші рецензияланатын журналдар мен басылымдарда 2 мақала, халықаралық конференциялардың еңбек жинақтарындағы 2 мақала, сондай-ақ, халықаралық конференциялар жинақтарындағы 2 тезис.